

Feestrede Miskotte-symposium 7 november 2025

Op 24 augustus 1959 schreef Miskotte in een wat verongelijkte bui aan zijn vriend Jan Buskes over zijn naderende emeritaat als hoogleraar: “Straks zal dus blijken dat ik niet meer van deze tijd ben.”¹ Laat ik hem op deze heugelijke dag eens tegenspreken.

In zijn inleiding op de tweede uitgave van de Duitse vertaling van *Bijbels ABC*, in 1997, bijna 40 jaar later, schreef Bert ter Schegget het volgende:

“Miskotte heeft zijn tijd zo intensief op zich laten inwerken, zo grondig gekend en doorvoeld, zo diep gepeild, dat de richting waarin hij zijn antwoord gezocht heeft ook voor *onze* tijd nog iets te zeggen heeft. Wat hij destijds tegen de achtergrond van het religieuze heidendom heeft gezegd, geldt even zo goed ook tegen de achtergrond van het nihilisme of het postmodernisme (met zijn verabsolutering van de vrije markt en van de kapitalistische productiewijze). Wie zijn ‘Ik’ vermalen ziet tussen de molenstenen van zijn gefrustreerde aandriften en de eisen en verwachtingen van het geldende systeem, zal zich evenals Miskotte hervinden en weer moed vatten voor het aangezicht van de Naam, die roept, belooft en verbindt.” En dan volgen de zinnen die ik u vandaag graag wil meegeven: “Wie een boek schrijft *voor alle tijden* en zich daarbij verheft *boven* zijn eigen tijd, schrijft voor *niemand*. Wie echter een boek schrijft dat de *dan actuele* geschiedenis diepgaand peilt en grondig probeert te begrijpen, die schrijft voor *mensen van alle tijden*.”²

Dat vind ik een boeiende en passende gedachte, nu wij de voltooiing hebben bereikt van het *Verzameld Werk* van K.H. Miskotte, waaraan verschillende generaties theologen en andere onderzoekers hebben meegewerkt gedurende een periode van 43 jaar! Ik was 28 toen het eerste deel verscheen, ik ben 71 nu de reeks de eindstreep heeft gehaald.

Uiteindelijk mocht ik meewerken aan de vijf laatst verschenen delen van het *Verzameld Werk* en dat begon niet met een hoofdwerk van Miskotte, maar met zijn dagboeken. Tal van lezers hebben de jaren door laten weten dat ze *ook* en soms *juist* daarin vonden wat hen inspireerde. Bijna 20 jaar geleden ging ik met mijn vriend Wilken Veen – diep betreurd, na zijn onverwachte dood in februari van dit jaar – aan het werk met de publicatie van de dagboek aantekeningen van Miskotte. Hem was namelijk door de kinderen van Miskotte gevraagd om het deel over Haarlem 1938 te helpen afronden, omdat het bij het klimmen van hun jaren niet meer mogelijk was om dat deel af te maken. Wij bezochten voor deze klus Noortje Kuiper-Miskotte en haar dochter Alma Kuiper in Amsterdam en Heika Breebaart-Miskotte in Amstelveen: gedenkwaardige ontmoetingen met mensen die niet meer onder ons zijn. We bekeken met ontzag de tientallen dagboek cahiers met het kriebelhandschrift – wemelend van de streepjes, accenten, buitelandse interpunctie en zelfbedachte *sigla* van de auteur. We beoordeelden wat we zagen het ene moment als een schat van ongekende rijkdom en het andere moment als voor ons een nachtmerrie van even ongekende omvang. We kregen van de familie en van het bestuur *carte blanche* om het project af te ronden en toen we ons erin verdiepten besloten we in ons enthousiasme de eerste Amsterdamse jaren

¹ Herman de Liagre Böhl, *Miskotte – theoloog in de branding, 1894-1976*. Amsterdam: Prometheus 2016, 324.

² G.H. ter Schegget in zijn ‘Einführung’ bij de tweede Duitse uitgave van *Biblisches ABC*. Wittingen: Erev Rav 1997, 8.

erbij te nemen en dit deel 5C te laten eindigen met de dagen van de Duitse inval, mei 1940. Dan zou het boek aan actualiteit winnen, meenden wij. Wee ons: tien jaar later pas waren we klaar met uittypen, nazoeken en redigeren, en toen mochten we de teksten ook nog met 60% inkorten om het uiteindelijke boek onder de 1000 pagina's te houden. Hebben wij gewanhoopt? Zeker. Hebben wij ons verveeld? Nooit. En heel vaak hebben we elkaar aangekeken en ons erover verwonderd hoe deze beschouwingen, vaak in de kleine uurtjes door Miskotte opgeschreven, door hun specifieke context zo verstaanbaar en geldig waren voor de tijd waarin *wij* toen, zeventig jaar later, leefden en nu nog steeds leven. Dat geldt ook voor Miskottes publicaties, zoals *Bijbels ABC* waarover Ter Schegget schreef. De actuele en eigentijdse bedding van het ABC van toen blijkt van betekenis te zijn voor elke context waarin volgende edities het licht zagen, tot de dag van vandaag. Wonderlijk toch?

Bij het werken aan het *Verzameld Werk* merkte ik zowel bij de dagboeken als bij gepubliceerde boeken en ongepubliceerde lezingen dat de inhoud actueel bleef. Mijn eigen contexten lezen met me mee.

Zo las ik met rode konen hoe hij in zijn Kortgeense jaren, nu een eeuw geleden, in het nachtelijke duister een moment van ommekeer beleefde en ik bij herlezing voor het eerst iets begreep van wat 'bevinding' genoemd wordt. De jonge dominee werd 'gevonden', schrijft hij in zijn *Gemeentebladje*. Hij maakte zijn ervaring publiek dus, je moet maar durven.

Zo mocht ik enkele jaren geleden meeleven met Miskottes uitleg van de Openbaring aan Johannes te midden van het tumult van de beginnende oorlog tegen Oekraïne en de onzekerheden van de Covid-crisis en ik wist af en toe niet in welke tijdzone ik terecht was gekomen: in het jaar 90, in 1944 of in 2020.

En zo las ik in zijn dagboek hoe Miskotte zijn strijdschrift *Edda en Thora* in de hogedrukpan stopte om op tijd te zijn vóór de Hunnen kwamen. Dat boek gaat nu al mijn hele leven met me mee en bij herlezing heb ik steeds opnieuw de sensatie dat het over het hier en nu gaat. Dat was voor mij zo in 1975, in 1990, in 2010 en zeker ook vandaag de dag.

En bij die ervaring van permanente, maar ook nieuwe actualiteit in wisselende contexten past die waarneming van Bert ter Schegget. Een brede werking krijg je juist door de diepgang van je waarneming van de actualiteit. Hoe dieper de sondering van je waarneming, hoe breder de betekenishorizon.

Het is voor het erfgoed van Miskotte een *zegen* geweest – dat durf ik nu te wel zeggen – een *zegen* dat de delen van zijn werk er zo lang over gedaan hebben om nieuwe lezers te bereiken. Met alle eerbied voor degenen die deze reeks destijds hebben opgezet kunnen we, meen ik, wel vaststellen dat zij niet goed wisten waar ze aan begonnen. Zij maakten ongewijzigde heruitgaven van slecht vindbare hoofdwerken en verzamelden artikelen, preken en meditaties. Er was geen echt uitgaveplan, maar al doende groeide de behoefte aan 'meer': dagboeken, brieven, thematische bundeling van boeken en artikelen. Nog later groeide ook de behoefte aan 'anders': kritische edities van zijn werk, annotatie. En in de laatste jaren groeide de behoefte aan digitale uitgaven als deze boekenreeks ten einde zou zijn.

Het erfgoed van Miskotte heeft 43 jaar lang, in handen van een groot aantal kundige

redacteurs en andere liefhebbers, kunnen uitdijen tot een monumentale reeks boeken die ook iets vertellen over wat de samenstellers en lezers bezighield in die 43 jaar. Het ene deel baarde als het ware het volgende, het belang schoof mee in de tijd. Een *monument* – met de nadruk op ‘nu’.

Kent u het verhaal van de Eltener Butternacht? De korte versie: Elten, nu vlak over de Duitse grens bij Emmerich, maar 14 jaar lang een Nederlandse enclave in West-Duitsland, zou op 1 augustus 1963 weer Duits worden. Smokkelen was de belangrijkste inkomstenbron van veel Eltenaren. Zij zetten honderden vrachtwagens vol boter op 31 juli in het dorpje neer en toen de nieuwe dag aanbrak was de boter in West-Duitsland aangekomen. De boter was niet over de grens, maar de grens was over de boter gesmokkeld. Volkomen legaal.

Zo is het ook met het *Verzameld Werk* van Miskotte en de actualiteit. De tijd, het moment, de actualiteit trekt over een eeuw Miskotte heen en brengt de lezer van zijn werk telkens weer in zijn of haar eigen tijd, moment en actualiteit. Wat bijbels gesproken *kairos* heet, de punt des tijds, het ondeelbare, beslissende moment, beweegt zich over deze teksten, en wij die ze lezen en zullen lezen zullen ze steeds ‘herkennen’ voor onze tijd. ‘Herkenning’: een kernwoord van Miskottes *Edda en Thora*. Het woord ‘moment’ is, zoals u weet, verwant aan o.a. het Engelse woord ‘*movement*’: beweging. Het *nu* is permanent in beweging.

Zou Ter Schegget gelijk hebben met zijn verklaring van dit fenomeen? Niet elk actueel en contextueel woord overleeft zijn tijd, gelukkig maar. Maar is die Miskotte typerende focalisatie op zijn eigen tijd een probaat middel om inspirerend gedachtegoed actueel te houden?

Als theoloog en journalist recenseerde ik enkele delen van Miskottes *Verzameld Werk* voor *HN-Magazine* en zijn opvolger *Volzin*. Toen ik die stukken onlangs herlas, merkte ik dat ik ook toen al, jaren negentig en nul, me verbaasde over de actuele kracht van wat ik las. Ik verwonderde me ook over de druk bezochte studiedagen rond het 100ste geboortjaar van Miskotte in 1994 en ik sprak mijn bewondering uit voor de prachtige bundel die in dat jaar verscheen met een keuze uit zijn dagboeken, brieven en andere teksten. En ik maakte me vrolijk om uitgaven die wat mij betreft getuigden van enige idolatrie, zoals de lijvige beschrijving van Miskottes bibliotheek. Ik kan u wel verklappen dat juist *dat* boek al 20 jaar niet meer van mijn werktafel is weg te slaan. Het is de meest beduimelde uitgave tussen al mijn Miskottiana. Hoe kan een mens zich vergissen. Nee, ik bedoel natuurlijk: zich ontwikkelen.

Bijeenkomsten als die van vandaag met een toenemend aantal jongere lezers en bewonderaars, andere tijden, andere contexten, de uitstraling van de leerstoel met een zeer geestverwante en vele mensen inspirerende hoogleraar, een uitdijende reeks van promovendi, belangstelling in Duitsland en de Verenigde Staten: de slagkracht van Miskottes teksten blijft.

En die teksten zijn soms een eeuw oud: over profetie en profeten schreef hij in Kortgene in 1924: “...Wij moeten kiezen: óf de profeet moet vóór onze vierschaar komen en dan in het gekkenhuis, óf wij moeten eerbiedig tot hém gaan en vragen hem zijn geheim. Dan gaan zijn ogen glanzen in de afglans van het visioen, en hij spreekt: ik zag nieuwe hemelen en een

nieuwe aarde – ik zag in Gods hart de toekomst. (...) Dat is het geheim; *wie dat gezien heeft, kijkt over alles heen*, wie dit geloof in zich draagt, kan heel onze wereld van geweld slechts dragen als een vijandige voorlopigheid.”³ Einde citaat. Wonderlijk toch?

Als we het hermeneutische principe van Ter Schegget overnemen van de diepte van de peiling van het *toen* die de ruimte voor de actualiteit van het *nu* voortbrengt, dan is het niet lastig te voorspellen dat Miskotte nog lange tijd mensen zal boeien, steeds weer verschillende mensen in verschillende contexten. Wij doen als Stichting ons best dit vuur brandende te houden met regelmatig nieuwe gedigitaliseerde teksten van Miskotte op onze website, met studiedagen en andere initiatieven. U hoort van ons. Zoals Miskotte placht te schrijven in zijn woorden vooraf: “De lezer geluk, de hoorder heil, de dader zegen.”

Willem van der Meiden

³ ...als een die dient – volledige uitgave van het ‘Gemeenteblaadje Cortgene’, Baarn: Ten Have 1976, 199. In aflevering X van de serie ‘Het profetisch woord’: ‘Het profetisch geheim’, van 30 augustus 1924.

Feestwoord bij de overhandiging van het boek aan Leonie Breebaart, kleindochter van K.H. Miskotte

De Dr. K.H. Miskotte Stichting werd in 1980, vier jaar na Miskottes dood, opgericht door theologen die zijn werk bewonderden, samen met familieleden van Miskotte, en dan met name drie van zijn vijf kinderen: Noortje, Heika en Mans. Belangrijkste taak voor de Stichting was de uitgave van het *Verzameld Werk*. De drie kinderen van Miskotte hielden zich de jaren daarna vooral bezig met de publicatie van de vier delen van de dagboeken van Miskotte. De eerste redactieleden van het *Verzameld Werk* waren Gerrit de Kruijf, Adriaan Geense en Jan Bakker.

De familie was dus betrokken bij, ja mede-opdrachtgever van deze 19 banden tellende reeks. Vrijwel bij elk deel dat verscheen, zeker in de latere jaren, was er altijd wel iemand van de familie present bij de feestelijke presentatie. Wij hebben ons als stichting altijd in hoge mate gesteund gevoeld door hun waardering en aanmoedigingen. Ook het bewaren en bewaken én het beschikbaar stellen van het archiefmateriaal van Miskotte was van beslissende invloed op de productie van deze boekenreeks. Zo bouwden zij een kostbaar monument voor hun vader en opa, en vrienden en vriendinnen hielpen hen daarbij. Een monument, met de nadruk op *nu*. Niet tijdloos, maar steeds weer actueel.

De laatste jaren is het vooral kleindochter en journaliste Leonie Breebaart die ons met meer dan familiale belangstelling volgt en die – herinneren we ons – bij het verschijnen van de biografie van Miskotte een schitterend stuk over haar grootvader schreef in dagblad *Trouw*.

Lijst van betrokkenen bij het *Verzameld Werk* van K.H. Miskotte

Jan Bakker (red) 9
Ad den Besten 5A 5B 12
Kune Biezeveld 10
Dick Boer 16
Kick Bras 14
Heika Breebaart-Miskotte 5A 5B 5C
Rob Crouwel 13
Willem Maarten Dekker 17
Maarten den Dulk 16
Mirjam Elbers 16
Adriaan Geense (red) 2
Niels den Hertog 16
Wouter Klouwen 13
Gerrit de Kruijf (red) 1 11
Noortje Kuiper-Miskotte 4 5A 5B 5C
Albert de Lange 17
Willem van der Meiden 5C 14 15 16 17
Leo Mietus 17
Mans Miskotte 4
Dirk Monshouwer (red) 7 8 10
Adriaan (?) Otter 3 6 8
Dieuwke Parlevliet 13 16
Bernard Prakke 13
Albert Rasker 1
Rinse Reeling Brouwer 14 17
Henk van der Sar (red) 9
Adri Sevenster 13
Hinrich Stoevesandt (red) 2
Klaas Touwen 13
Wilken Veen 5C 15
Rien van der Velden 3
Joke van der Velden-de Kreij 3
René Venema (red)
Bernard Venemans 1
Wessel Verdonk 3
Marco Visser 16
Jan de Vlieger 12
Theo Witvliet 16
Jos Wolthaus 1
Jaco Zuurmond 16